

Naxçıvanın orta əsr şəhərləri: Aza

Bəhlul İbrahimli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, Aza şəhər yeri, Narınqala

Tarixi və arxeoloji məlumatlar. XIII əsrin birinci qərinasını Naxçıvan ərazisi üçün işğallar və dağıntılar dövrü adlandırsaq heç də səhv etmərik. 1202-1203-cü illərdə, 1210-cu ildə gürcülərin dağıdıcı hücumları nəticəsində Naxçıvanın şəhər və kəndləri talan edilmiş, əhalisi sürgünə aparılmışdı. 1221-ci ildə monqollar Naxçıvanın bütün şəhər və kəndlərini dağıdıb əhalisini qılıncdan keçirdilər. 1225-ci ildə Naxçıvan Xarəzmşah Cəlaləddinin əlinə keçir, 1231-ci ildə isə monqollar yenidən hücumu keçib Naxçıvanı tutur, talan, qarət edib sonra da yandırılar (1, s. 97-101). Monqolların işğalı Cənubi Qafqazda yaşayan xalqların tarixində dönüş nöqtələrindən biri idi. Bu işğalın nəticəsində əhalinin həyatının bütün sahələrində böyük dəyişikliklər baş vermişdi.

XIII-XIV əsrlərin siyasi tarixi ərəb, fars və türk dilli mənbələrdə, eləcə də Avropa səyyahlarının əsərlərində az-çox işıqlandırılsa da, lakin hadisələrin gedişinin Azərbaycan şəhərlərinin və kəndlərinin həyatına bilavasitə necə təsir etdiyini tam şəkildə anlamaq və işıqlandırmaq üçün bu mənbələrdə olan məlumatlar kifayət etmir, eyni zamanda monqolların işğalı ərəfəsində yerli mədəniyyəti bütün elementləri ilə öyrənməyə də imkan vermir. Bu problemlərin həlli, yalnız Azərbaycan şəhərlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində mümkün olmuşdur. Gəncədə, Beyləqanda (2, s. 85-97), Şamaxıda (3, s.76-97) Xaraba Gilanda (4, s. 29) və Şəmkirdə (5, s. 31) aparılmış arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, monqolların işğalından sonra şəhər həyatı tənəzzülə uğrayır. Naxçıvan şəhərində geniş arxeoloji qazıntılar aparılmasa da, şəhərin monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay tərəfindən dağıdılması haqqında tarixi mənbələrin məlumatları vardır (6, s. 78). Monqol hücumları nəticəsində baş vermiş dağıntılardan sonrakı tənəzzül XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəllərinə - Qazan xanın (1295-1304) islahatlarına qədər davam etmişdir. Qazan xanın islahatlarından sonra bəzi şəhərlər yenidən bərpa olunur, bəziləri isə birdəfəlik tərk edilir, onların yaxınlığında yeni şəhərlər yaranır və inkişaf etməyə başlayır.

Belə yeni yaranmış şəhərlərdən biri də, Kiran şəhəri monqollar tərəfindən dağıdıldıqdan (şəhərin cənubunda yerləşən sənətkarlıq məhəllələrindən və qala divarından kənarında yaşayan əhalidən başqa) və şəhər tərk edildikdən sonra, ondan 1 km cənubda Gilan çayın sol sahilində, onun şimaldan Araz çayına töküldüyü yerdə yaranan Aza şəhəridir. Kiran şəhəri əhalisinin kəsib

təbəqəsi əsasən Azaya və yaxınlıqdakı, xüsusən dağlıq ərazidə yerləşən kəndlərə, imkanlı ailələr isə Yaxın Şərqi monqol hücumuna məruz qalmamış şəhərlərinə köçmüşdülər. Bunu sonradan həmin şəhərlərdə Kirani, Girani nisbəsi ilə tanınan dövlət xadimləri, alimlər və dini şəxsiyyətlərin olması da sübut edir.

Aza şəhəri özü də qədim yaşayış məskənidir və mixi yazılarda Manna dövləti ərazisində bölgə kimi adı çəkilir. Daha sonra antik mənbələrdə də şəhər kimi qeyd olunur. Lakin mixi yazılardakı məlumatların bir-birinə çox yaxın yerləşmiş Aza və Kiran şəhərlərindən hansına aid olduğunu dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil. Belə ki, Kiran şəhərinin qədim adının Aza olduğu haqqında da tədqiqatçıların ehtimalı vardır (7, s. 33-40). Bundan başqa, Kiran dağıldıqdan və əhalisinin çox hissəsinin Azaya köçməsindən sonra bir-neçə əsr bölgə Aza-Kiran, Aza-Ciran, Aza-Giran kimi tanınmışdır. Bəzi XIV əsr mənbələrində bölgə Arran-Giran kimi də adlanmışdır (8, s. 251). Ümumiyyətlə, Gilan çayı vadisində yeni bir şəhərin yaranması tarixi zərurət idi: 1. Dağıdılmış Kiran şəhərinin əhalisi alışdıqları şəhər həyat tərzini Azada davam etdirdilər; 2. Burada yeni şəhərin yaranması üçün əlverişli təbii-coğrafi şərait var idi; 3. İslam dövründə şəhərlərin yaranması və inkişafı mədəni tərəqqinin qanunauyğunluqlarından biri idi.

Müsəlman Şərqi, o cümlədən, Azərbaycanda urbanizasiyanın sürətlənməsi özünü şəhərsalma fəaliyyətinin genişlənməsində, şəhər həyat tərzinin möhkəmlənməsində, sosial-psixoloji kontekstin dəyişməsində, yeni tip şəhərlərin formalaşmasında göstərirdi (9, s. 9). Şəhərlərin yaranmasına və inkişafına təkan verən bir səbəb də Səlcuqlu imperiyası daxilində müsəlman ölkələri arasında sıx iqtisadi-mədəni əlaqələrin monqolların hücumundan sonra da davam etməsidir. Aza şəhər yerindən tapılmış, Mardin Artuklularından Nəsirəddin Artuk Arslana (120(0)1-1239) (10. s. 468) məxsus mis sikkənin tapılması da bunu sübut edir (Şəkil 1, a).

Yazılı mənbələrin məlumatları və arxeoloji tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, Aza şəhəri eyni adlı kəndin yerində, Kiran şəhəri süqut etdikdən bir müddət sonra - XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəllərindən dirçəlməyə başlamış, XIV əsrdə dəfələrlə (xüsusən 1385-ci ildə Toxtamışın xanın, 1386-cı ildə isə Əmir Teymurun hücumları zamanı) dağıntıya məruz qalmış (11, s. 38), XVI əsrin sonunda baş vermiş sonuncu dağıntıdan sonra özünə gələ bilməmiş, XVII əsrin əvvəllərində artıq şəhər statusunu birdəfəlik itirmişdir. XVI əsrin ikinci yarısından sonra bölgədə şəhər kimi Ordubad dirçəlməyə başlamış və bölgənin iqtisadi-mədəni mərkəzinə çevrilmişdir. Lakin, Aza-Ciran adından Çar Rusiyasının Naxçıvanı işğalına qədər istifadə olunmuşdur.

Aza şəhəri əsasən Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründə (xüsusən XV əsrin birinci yarısında) sürətlə inkişaf etməyə başlamış, ərazisi genişlənərək Gilan çayın hər iki sahilini tutmuşdur. Bu zaman teymurilərə qarşı əsas

qüvvə olan qaraqoyunlular Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparır, şəhərlərdə yeni müdafiə sistemləri qurur, qalaları mihkəmlədirdilər (12, s. 39-69).

Aza şəhərinin əsas tikililəri də Qaraqoyunlular və ilk Səfəvi şahları dövrünə aiddir. Aza şəhəri abidələrinin XX əsrin əvvəllərinə olan vəziyyəti haqqında Sısoyev V.M. ətraflı məlumat verir (13, s. 93-96). Bu tikililərdən salamat qalanı Gilan çay üzərindəki beştağlı Aza körpüsüdür (Şəkil 1, b). Qeyd edək ki, Gilan çay Naxçıvanın Arpa çaydan sonra ikinci bol sulu çayıdır, yalnız yay aylarında çayın suyu azalır və ona görə də ilin çox hissəsində (payızın ortalarından ta yaya qədər) çayın suyu çox olduğundan hər iki sahilinin daimi əlaqəsi körpüsüz mümkün deyil. Körpü narınqalanın cənub-qərb tərəfində, qala divarından 8-10 m aralıda yerləşir. Sumbatan dizə kəndinin cənubundakı pirə yaxın, Gilan çayı üzərindəki Kiran şəhəri dövrünə aid körpülər dağıldıqdan sonra Aza körpüsünün tikilməsinə ehtiyac yaranmışdı. Belə ki, Kiran körpüləri Azadan 1km-ə yaxın məsafədə yerləşdiyindən əhalinin istifadəsi üçün də o qədər əlverişli deyildi. Aza şəhərinin əkin bağlarının Araz çayı kənarında yerləşməsi də burada körpü salınmasını zəruri edirdi. Körpünün şimal tərəfindəki, XIX əsrə aid kitabə onun real inşa tarixini (XV-XVI əsrlər) deyil, ola bilsin ki, təmir olunduğu tarixi (1828-ci il) göstərir. Bunu şəhərin əsas möhtəşəm tikililərinin – narınqalanın (Şəkil 2), üç türbənin (Şəkil 3), 40-a qədər qəbirüstü sənduqənin, ondan artıq qəbirüstü qoç heykəlinin, məscid və minarənin, hamamın, iki pirin məhz XV-XVI əsrlərə aid olması da sübut edir. XVII əsrin əvvəllərindən XX əsrin sonlarına qədər Aza və ona yaxın ərazilərdə heç bir möhtəşəm bina və ya əsaslı bir tikili olmamışdır. Ona görə də, Aza körpüsünün 1828-ci ildə tikilməsi haqda məlumat erməni saxtakarlığıdır. Təsəvvür edin, 1827-ci ildə general Paskeviç tərəfindən Marağadan köçürülən, bir keçi və bir yorğan döşəklə buraya gələn və azərbaycanlıların evlərini zorla əllərindən alıb orada yaşayan ermənilər 1828-ci ildə Xudafərin körpülərinin kiçik qardaşı sayılan beştağlı Aza körpüsünü necə inşa edə bilirdilər. Digər tərəfdən əgər elə gücləri və qabliyyətləri vardsa niyə özlərinə bir yaxşı karvansara (həmin vaxtlar onların keçmiş vətənlərindən gələn qonaqları çox olurdu) və yaxud kiçik də olsa bir kilsə tikmirdilər, axı kilsə körpüdən qat-qat vacib idi. Amma, ermənilər belə etməmiş Aza narınqalasının tikililərini sökərək bir mərtəbəli kiçik bir karavansara tikərək, fasadını da yaxınlıqdakı müsəlman türbələrindən söküb qopardıqları kaşılarla bəzəmişdilər. Kilsə əvəzinə isə narınqalanın inzibati binalarından birinin divarına bayır tərəfdən zəng asaraq ondan “açıq səma altında kilsə” kimi istifadə etmişdilər.

Ermənilər Aza çayı vadisinə 1827-ci ildə Çar Rusiyası tərəfindən köçürülmüş, 1990-cı ildə buralardan köçüb getmişlər. Yaşadıqları 163 il ərzində bu ərazilərdə heç bir əsaslı tikili, memarlıq abidəsi yaratmamışlar. Bu yerlərin tarixi abidələri antik və orta əsrlərin Kiran şəhər yeri, XIII-XVI əsrlərə aid

Aza şəhər yeri və XVI-XIX əsrlərə aid Ordubad şəhərinin memarlıq abidələridir.

Haşiyə çıxaraq qeyd etmək istərdim ki, tibbdə “erməni xəstəliyi” adlanan bir xəstəlik vardır. Əsas əlamətləri – yüksək qızdırma, qarından başlayıb bütün bədənə yayılan ağrı, xəstənin qətl səhnələri ilə müşayət olunan qlüsinasiyası (bu xəstənin çox halda huşunu itirməsi ilə nəticələnir) və dərinin rənginin qaralmasıdır. Bu xəstəliyin əlamətləri içərisində xəstələrin həmişə etiraf etmək istəmədikləri bir əlamət də vardır ki, bu da qadınların xəlvəti torpaq yeməsində özünü göstərir. Yəni, başa düşülsə bu ermənilərin fərdi şəkildən başqa bir xalq olaraq da “torpaq yemək” xəstəliyi olmuşdur və indi də vardır. Hazırda bu xəstəlik başqalarının abidələrini mənimsəməkdə və torpaqlarını zəbt etməkdə özünü göstərir. Əgər mənimsəmək imkanları olmadıqda həmin abidələrin dağıdılmasına şərait yaradırlar. Bir vaxtlar qəbirüstü qoç heykəllərinin ermənilər tərəfindən baha qiymətə satın alınması faktları, guya onların başında qızıl gizlədilməsi şayiələri Azərbaycan türklərinə məxsus bu abidələrin kütləvi surətdə dağıdılmasına səbəb oldu. Əvvəllər Naxçıvanın, Urmiya ətrafının və Doğu Anadolunun hər kəndində, hər obasında rast gəlinən qəbirüstü qoç heykəllərini indi ancaq muzeylərdə görmək olar. Bu qoç heykəlləri, qeyd etdiyimiz kimi, Qaraqoyunlular dövləti ərazilərində yayılmışdı. Qoç heykəlləri tanınmış sərkərdələrin, igid döyüşçülərin, məşhur pəhləvanların və şəhidlərin qəbirləri üstünə qoyulurdu və igidlik, cəsurluq, qəhrəmanlıq rəmzi sayılırdı. Aza qəbristanlığındakı ən böyük qoç heykəli azərbaycanlıların pir kimi inandığı bir abidə idi. Anaları qorxmuş uşaqları qorxusu keçsin deyə, bədəncə cılız uşaqları isə qüvvətlənsin, güclü olsun deyə bu heykəlin qarınının altından keçirərdilər. Hazırda Aza şəhər qəbristanlığında bir ədəd də olsa qoç heykəli qalmamışdır.

Azanın şəhər kimi yarandığı (XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəlləri) və mövcud olduğu (XIV-XVI əsrlər) dövrün siyasi tarixinə qısa nəzər salsaq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şəhərin yalnız Qaraqoyunluların və ilk Səvəvi şahlarının dövründə güclü inkişaf etdiyinin şahidi olarıq.

Monqol hücumlarından sonra - XIII əsrin ortalarında (1256-cı ildə) mərkəzi Azərbaycan olan Hülakülər dövləti yarandıqda nisbətən sabitlik yarandı, Araz boyunda yerləşən şəhər və kəndlər inkişaf etməyə başladı. Sultan Mahmud Qazan xanın (1295-1304) islahatları bu inkişafı daha da sürətləndirdi. Əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən Aza da sürətlə inkişaf edərək, artıq Olcaytu xanın (1304-1316) dövründə şəhərə çevrilmişdi (Aza qəbristanlığındakı qəbirüstü sənduqələrin bir neçəsi bu dövrə aiddir). Yəqin ki, üzüm bağları və şərabi ilə məşhur olan Azadan Hülakülər dövründə alınan əsas vergilər “Ülüfə” (hər bir adamdan 150 litr şərab) və “bağşümar” (bağ sahələrindən alınan vergi) idi (14, s. 222, 229). Üzümdən başqa Aza şəhəri və ətrafının istehsal etdiyi əsas məhsullardan pambığı və taxılı da göstərmək

olar. Lakin, Aza üzümü, Ordubad isə meyvələri ilə məşhur idi. Ordubad və Azada yetişən armud yüksək keyfiyyəti və dadı ilə fərqlənirdi. Aza şərabı xüsusilə məşhur idi (14, s. 235). Burada istehsal edilən spesifik məhsullardan Marena-qızıl boyanı da xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Aza şəhərinin istehsal etdiyi əsas məhsullar, Həmdullah Qəzvinin qeyd etdiyi kimi, pambıq, taxıl, üzüm və üzüm məhsulları (xüsusən şərab) idi ki, hər bir sahənin də istehsal və ticarət maraqlarını birləşdirən və yönəldən təşkilatları var idi. Bu dövrdə Azərbaycan şəhərlərində ayrı-aryı sənətkarlıq sahələrini birləşdirən və başında “əxinin” durduğu təşkilatlar var idi və bu təşkilatlar siyasi proseslərdə də yaxından iştirak edirdilər (15, s. 45-87).

Lakin, siyasi sabitlik və iqtisadi inkişaf uzun sürmədi. XIV əsrin 30-40-cı illərində bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvanda da vəziyyət ağır olmuşdur. Naxçıvan şəhərinin bir hissəsi dağıdılmış, ağır vergilər nəticəsində əhali müflisləşmiş və çətin vəziyyətə düşmüşdü (11, s.52-53). Şəhərlərin tez-tez əldən-ələ keçməsi, nəfsi tükənməyən feodalların zülmü və ağır vergilər şəhərlərin inkişafını ləngidirdi (15, s. 99-138). Yalnız, XV əsrin əvvəllərində Qaraqoyunlu dövləti yarandıqdan (1408) sonra vəziyyət nisbətən düzəlməyə başlayır. Şəhərlər bu dövrdə şəhər hakimi, şəhnə və qazı tərəfindən idarə olunurdu (14, s. 348-350).

Aza şəhərinin və ümumiyyətlə Naxçıvan bölgəsinin iqtisadi-mədəni inkişafında Qaraqoyunlu Qara Yusifin və oğlu Cahan şahın dövrünü xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Qeyd edək ki, Urmiya ətrafı və Şərqi Anadolu ilə yanaşı Naxçıvan çuxuru da Qaraqoyunluların dayaq nöqtələrindən, küvəndiyi bölgələrdən olmuşdur. Vaxtı ilə Aza şəhər qəbristanlığında olmuş Qaraqoyunlular dövrünə aid 15-dən artıq qəbirüstü qoç heykəli (təəssüf ki, məlum səbəblərdən həmin abidələrdən yalnız ikisinin hissələri qalmışdır) bunu söyləməyə əsas verir. Qaraqoyunlular dövlətinə Baharlı tayfası başçılıq edirdi. Ağqoyunlu dövləti yarandıqdan sonra bu tayfanın bir hissəsi ağqoyunlulara tabe oldu, bir hissəsi isə köçüb Hindistana getdi (16, s.71).

XIV əsrin 70-ci illərində buraya səyahət etmiş Həmdullah Qəzvinin yazır ki, Azad (öz dillərinə uyğunlaşdıraraq farslar Azanı “Azad”, ermənilər isə “Azat” adlandırırdılar, halbuki, “Aza” sifətdən deyil, isimdən əmələ gəlmiş etnotoponimdir) kiçik şəhərdir, suyunu Qafan dağlarından alır, üzümü, xüsusilə, şərabı ilə məşhurdur. Buranın adamları ağbəniz və qaba rəftarlıdırlar. Şəhərin vergiləri 18300 dinardır. (17, s. 95-111)

Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Aza şəhəri XVII əsrin əvvəllərinə qədər bir neçə dəfə dağıntıya və talana məruz qalsa da qısa müddət ərzində bərpa olunmuşdur. Belə dağıntılardan biri XVI əsrin ortaları, yaxud ikinci yarısında baş vermişdir. Şəhərdə şirli qab istehsalı dayanmış, təsərrüfatın inkişafı və ticarət zifləmişdir. Bunu ilk növbədə yaşayış evlərindən tapılan şirli qabların təmir olunaraq təkrar istifadə olunması və ümumiyyətlə, mədəni təbəqənin

zəifliyi sübut edir. Baş vermiş dağıntının dəqiq hansı ildə olduğunu müəyyən etmək olduqca çətindir. Bu dövrdə Naxçıvan bölgəsi Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin arenasına çevrilmişdi.

1514-ci ildən 1555-ci ilə qədər davam etmiş səfəvi-osmanlı müharibəsində Azərbaycan səfəvilərin tərkibində qalsa da Naxçıvanın şəhərləri və kəndləri küclü dağıntıya məruz qalmışdı. Hadisələrin şahidi olmuş və onları qələmə alan İbrahim Əfəndi Pəçəvi yazırdı: "... 27 iyul 1554-cü ildə qoşun İranın ən məşhur və abad vilayətlərindən olan Qarabağlara (Naxçıvan) daxil oldu. Burada işıqlı gündüz zülmət gecəyə çevrildi, hətta, insanları belə görmək olmurdu. Buranın əhalisi elə qaçıb dağıdı ki, izləri belə görünmədi. Ancaq, bəzi yerlərdə onların qazıb quyladıqları çox qiymətli əşyalar aşkar olundu, mağaralarda isə dəfinələr tapıldı. O qədər qiymətli əşyalar var idi ki, onları çətinliklə daşıyıb gətirdilər.

29 iyul 1554-cü ildə padişah çadırını Naxçıvan düzündə qurdu. Qalib qoşunun səs-küyündən ətraf şəhərlərin, kəndlərin və malikanələrin qorxmış əhalisi qaçıb dağıldı, ətrafda hər şey o qədər dağıdılmış və boşaldılmışdı ki, görəni qorxuya salırdı. Burada da süvarilər və əsgərlər şahın, onun oğlunun və bir çox məşhur adamların saraylarını, mülklərini və əmlaklarını soydular. Ətrafda hər şey xarabalığa çevrilmişdi. Bu yerlərdə dördgünlük yol üstündə olan şəhərlər, qəsəbələr, kəndlər və əkin sahələri dağıdılıb məhv edilmişdi. İslam orduları tərəfindən öldürülmüş və yaralanmış iranlıların sayını ancaq Böyük Allah müəyyən edə bilirdi. Ələ keçirilən müxtəlif əşyaları nə saymaq, nə də ölçmək mümkün deyildi. Bu yürüşdə iştirak edən islam döyüşçülərinin sayını, hətta təqribi də olsa, demək mümkün deyildi. İranlılar Muşda və Əhlətdə əkdikləri qarışıqlıq toxumunun bəhrəsini yığdılar, öz kasalarından zəhər içdilər" (18, s. 26-27).

1578-1590-cı illərdə davam etmiş səfəvi-osmanlı müharibəsinin sonunda – 1590-cı il martın 21-də İstanbulda bağlanmış sülh müqaviləsinə görə Azərbaycan Osmanlı imperiyasına birləşdirildi. Azərbaycanı ikiyə bölən, cənub-qərbdə Marağa mahalının şərqindən şimala uzanan sərhəd xətti Xudafərin körpüsünə çatırdı, oradan şərqə tərəf uzanıb Bərzənd şəhərinin cənubundan keçərək Lənkəranın şimalında Xəzər dənizinə birləşirdi (16, s. 81-82). Azərbaycan torpaqları yalnız 1603-1612-ci illər səfəvi-osmanlı müharibəsi zamanı geri qaytarıldı. Səfəvi-osmanlı müharibələri zamanı Naxçıvana çox zərbə dəydi, şəhərlər, qalalar dağıdıldı, əhali köçürüldü. Yuxarıda, 1514-1555-ci illərdə osmanlıların müvəffəqiyyətli hücumları zamanı onların Naxçıvana vuruqları zərəri, yerli əhaliyə və yaşayış məntəqələrinə münasibətini İbrahim Əfəndinin dilindən eşitdik. İndi isə 1603-1612-ci illərdə səfəvi-osmanlı müharibəsi zamanı səfəvilərin Təbrizə, Naxçıvana və onun əhalisinə göstərdiyi münasibətlə tanış olaq. Bu haqda hadisələrin bilavasitə şahidi olan və qələmə alan İsgəndər bəy Münşi belə yazır: "O vaxtlarda baş verən hadisələrdən biri

Təbriz qalasının və oranın ali imarətlərinin dağıdılmasıdır ki, həmin binalar Təbriz şəhəri rumilərin (osmanlı türklərinin-B.İ.) əlində olduğu 30 il müddətində inşa olunmuşdu. Həmin qalada əksər evlərin, hamamların və gözəl anbarların tikilməsinə baxmayaraq, qala bu hadisələr burulğanında yoxluq şəhristanına çevrilmişdi. Amma, rumuyyə tayfası, xüsusilə də onların qohumları (çox güman ki, onlarla qohum olan təbrizlilər nəzərdə tutulur-B.İ.) bəşəriyyətin qaçılmaz nəşəsi olan mülk əldə etmək xasiyyətinə giriftar olduqlarından həmin ev və mülklərdə yaşamaqda idilər. Onların illərlə yaşadıkları tikililərlə əlaqələrinin biryolluq qırılması üçün, habelə rumilərin yaratdıqlarını məhv etməkdən ötrü şahın ilhamlı beyninə həmin yerləri dağıtmaq fikri düşdü. Buna görə də, bu cah-cəlal sahibindən təbrizlilərə o haqda fərman sadir olundu. Təbrizin sadıq və əqidəli adamları bu işə iqdam etdilər və bir neçə gün ərzində **həmin qaladan, habelə bütün bina, imarət, ev, dükan, hamam və başqa tikililərdən** əsər-əlamət qoymadılar (19, s. 1183-1184). Diqqət edin hansı binalar dağıdılıb! Bunu vandalizmdən başqa necə adlandırmaq olar.

Naxçıvanda baş vermiş hadisələri isə İsgəndər Münşi belə təsvir edir: "Xülasə, rum ləşkəri İrəvana çatan vaxt Humayun ordu Vedi çayının kənarında dayanmışdı. Əlahəzrət orada Naxçıvan hakimi Maqsud Sultan Kəngərini həmin mülkün əhalisini, xasseyi-şərifə qulamı Təhmasibqulu bəyi isə Culah camaatını köçürməyə göndərdi. Naxçıvan şəhərinin əhalisi köçüb Dizmara və Qaraca dağa getdi, amma, öz qədim məskənlərindən əl çəkmək istəməyən Culah camaatını isə onların can və mallarının qorunması üçün zorla köçürüb İraqa yolladılar. Culahlıları cənnətnişan İsfahan darüssəltənəsində, Zayəndərud çayı kənarında yerləşdirdilər və onlar həmin yerdə tədqricən bağlı-bağcalı evlər tikib orada həmişəlik qalmalı oldular ki, hal-hazırda üç min silahlı ailə zaman hadisələrindən aman tapıb şadyanalılıqla orada yaşamaqdadır və onların hamısı artıq öz köhnə məskənlərini unutmuşlar." (19, s. 1213). İrəvan ermənilərinin köçürülməsi haqqında verilən məlumat daha maraqlıdır: "Köçürülən və orda-burda qalan rəiyyətin qayğısına qalıb divan malından onlara lütfkarlıqla azuqə və qış üçün zəruri mallar ayırdı. Əzəli iradə (yəni Allah-taala-Ş.F.) İrəvan ermənilərinin cəzalandırılmasına yönəldiyindən, həmin qış onların böyük bir hissəsi ölüm xəstəliyinə yoluxaraq yoxluq diyarına yollandı. Bahar fəslə gəlib çatanda Təbriz mülkündə qalıb yaşamaqdan ötrü şərait olmadığından və əlahəzrətin Allah xəlqinə hədsiz rəğbəti olduğundan əcəl caynağından qurtulan ermənilərin **əmin-amanlığı olan İsfahana köçürülməsi** və orada bir neçə il **rahat yaşamaları üçün ailələri ilə bərabər İsfahanın müxtəlif yerlərinə köçürdü, orada onlara əkin yerləri, toxum və başqa zəruri əşyalar ayrıldı. Bunun yerinə yetirilməsindən ötrü isə onlara divan malından iki-üç min tümən pul** da verildi (19, s. 1216).

Təəssüf ki, Səfəvi şahları ermənilərə göstərdikləri bu münasibəti azərbaycanlılara göstərməmiş, deportasiya olunanların sonrakı taleyi haqqında

heç bir müsbət tədbir görməmişlər. Bunun bir neçə səbəbi vardır və onlardan ən birincisi onların təmiz türk olmalarıdır. Vaxtaşırı yerli əhalinin müharibə edən tərəflərə göstərdikləri müqavimət də bununla bağlıdır. İsgəndər Münşi Naxçıvanın vəziyyəti və baş verən hadisələrlə bağlı yazırdı: "Cəh-cəlal ordu-su Naxçıvanda bir gün qaldı, taxıl və başqa azuqə toplanmasından ötrü ətrafa adam göndərildi. Asimanın qəzavü-qədəri nətuicəsində oradakı şəhər, kənd və tarlalardan qalib yaşamalılı olan kiçik bir yer belə qalmamışdı.

Azərbaycanın əksər yerlərində fitnəkarlıq və qarışıqlıq baş verdi, Naxçıvan və başqa mahallarda dağıntılar yarandı" (19, s. 1213).

Səfəvi-osmanlı müharibələrinin vurduğu zərbələrdən, dağıntılardan Naxçıvan uzun müddət özünə gələ bilməmiş, müharibədən sonra köçürülən əhalinin az bir hissəsi geri qayıda bilmişdi. 1673-cü ilin aprel ayında Naxçıvanda olmuş fransız səyyahı Jan Şardən şəhəri belə təsvir edir: "Naxçıvan səksən faiz dağılmış böyük bir şəhərdir, yaxud böyük və qeyri-adi viranə topasıdır... Şəhərə kənardan baxdıqda, onları qorumağa gücü çatmadığını hiss edən I Şah Abbas tərəfindən keçən əsrin sonunda dağıdılan çoxlu istehkamlar (qalaça) və böyük bir qalanın viranələri görünür. O, Naxçıvanı türklərin əlindən aldıqdan sonra qala və istehkamları sökdürmüş, xaraba qoymuş, əhalisini köçürmüşdü. Türklərin möhkəmlənməsinə və ərzaq tapa bilməsinə mane olmaq üçün hər yerdə bu üsuldən istifadə edirdi. Həqiqətən bu şəhər hazırkı vəziyyətinə görə ürək ağrısından bir obyektir (20, s. 63).

İsgəndər Münşi Ordubad və ordubadlılar haqqında müfəssəl məlumat versə də Aza haqqında bir kəlmə belə yazmır. Görünür XVII əsrin əvvəllərinə qədər Aza şəhəri artıq dağıdılmış və əhəmiyyətini itirmişdi. İsgəndər Münşi bu dağıntıların osmanlılar tərəfindən törədildiyini və onun səbəblərini belə şərh edirdi: "Ordubad olduqca ürəkaçan və urəyəyatan bir qəsəbədir. Onun şimal tərəfindən (Araz Ordubadın cənub tərəfindən axır, bu ola bilsin tərcüməçinin səhvidir) Araz çayı axır ki, Şirazın söz sahibi Xacə Hafiz o yerin gözəl sahillərinin mədhində buyurmuşdur:

"Ey səba, keçsən Araz sahillərindən sən əgər,
Torpağından busə al ki, qoy ətirlənsin nəfəs"

Ordubad Qapan dağının ətəyində yerləşmişdir və suyunun təmizliyi, bağ və bostanın meyvəsi və çeşmələrinin gözəlliyi ilə bütün aləmdə məşhurdur. Dünyada elə bir yer və ölkə yoxdur ki, bu lətafətdə və sərinlikdə su çeşməsinə malik ola bilsin. Oranın camaatı möhkəm şiə (təsəyyö) xislətlidirlər, kəramətli səfəviyyə xanədanına sadıq olmaları ilə məşhurdurlar. Belə ki, məhz buna görə də rumiyyənin aqalığı vaxtı bir neçə dəfə qətli-am olundular, həmin cənnətməkan yer tamamilə dağıdıldı, əhalisinə, xüsusilə ustadülbəşər və nəsirül-millət vəd-din olan Xacə Tusinin nəslindən yüksək nəsiyyə təsiyyə təbəqəsinə böyük sədəmə dəydi. Həmin pərişanlığın iqbal qüvvəsi ilə aradan qaldırıldığı bu vaxtlarda Ordubad şahanə inayətrə layiq görüldü, bütün

divan vergilərindən azad olundu, Azərbaycan vilayətində ona bənzər başqa bir yerə bu imtiyazlar verilmədi. Cəm iqtidarlı etimadüddövlə Hətəm bəy də o ali silsiləyə mənsubdur (19, s. 1302-1303).

İsgəndər Münşinin dediyindən aydın olur ki, Ordubadlılar həmişə qəti olaraq səfəvilərin tərəfində olduqlarından osmanlılar tərəfindən dəfələrlə qırğına məruz qalmış, yaşayış məskənləri dağıdılmışdı. Ola bilsin ki, Aza şəhəri də məhz elə bu zaman dağıntıya məruz qalmışdı. Aza şəhərinin son dəfə dağıdılması və şəhər kimi statusunu itirməsi XVI əsrin sonunda baş vermişdir. (1603-1612-ci illər səfəvi-osmanlı müharibəsində isə I Şah Abbasın yeritdiyi “yanmış torpaq” siyasəti gedişində Aza ətrafındakı kəndlər də dağıdılır və əhalisi deportasiya olunur) Belə ki, İsgəndər Münşi Aza şəhərinin adını çəkmir, Ordubadı isə qəsəbə kimi göstərir. Qeyd edək ki, Ordubad qəsəbə kimi XIV əsrdən başlayaraq mənbələrdə qeyd olunur. Yazılı mənbələrin məlumatlarından belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Ordubadın şəhər kimi inkişaf etməsində Səfəvi şahlarının rəğbətini və xüsusilə I Şah Abbasın fərmanının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Ordubad bulaqları təriflənsə də Ordubad çayın su ehtiyatı azdır və böyük şəhəri təchiz etmək imkanı yoxdur. Şəhər özü də elə bir coğrafi mövqedə yerləşmişdir ki, oraya arx vasitəsilə kənardan su gətirmək demək olar ki, mümkün deyil. Bölgədə bol sulu yer Ordubad şəhərindən 16-17 km qərbdə yerləşən Gilan çay vadisidir ki, burada tarixən üç şəhər (Sumbatan dizə şəhəri - son tunc-erkən dəmir dövründə, Kiran şəhəri – antik və orta əsrlər dövründə, Aza şəhəri – XIII əsrin sonuortalarından – XVI əsrin sonuna qədər) mövcud olmuşdur. Aza şəhərinin XVI əsrin sonunda osmanlılar, yaxud səfəvilər tərəfindən dağıdılmasını dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil. Çünki, I Şah Abbasın da Naxçıvanın şəhər və kəndlərini XVI əsrin sonunda dağıtması haqqında yazılı mənbələrdə kifayət qədər məlumat vardır. Şəhərin əsas inkişaf dövrü XV-XVI əsrlərdə olmuşdur, günümüzə qədər çatmış memarlıq abidələri də bu dövrə aiddir. Gilan çaydan çəkilən arxlar vasitəsilə Araz kənarındakı münbit torpaqlarda taxıl əkimi və üzüm bağları genişləndirilmişdir. O dövrdə çəkilmiş su kanallarının çoxundan indi də istifadə olunur. Lakin, XVI-XVII əsrlərdə vaxtaşırı və uzun müddət davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəhayətdə Aza şəhərinin tamamilə dağıdılmasına və bir şəhər kimi mövcudluğuna son qoydu.

Naxçıvanın Aza, Qarabağlar kimi şəhərlərinin yenidən dirçəlməməsinin bir səbəbi də I Şah Abbasın İranın mərkəzi vilayətlərinin güclənməsinə və türk hərbi elitasının zəifləməsinə yönəlmiş islahatları idi. Bu islahatlar dövründə türklər hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır, fars əsilli şiə ruhanilərin təsiri güclənirdi. Tərkibi farslardan, islamı zorla qəbul etmiş gürcü və erməni gənclərindən ibarət olan 44 minlik daimi ordunun yaranması terklərdən ibarət qoşunların rolunu xeyli azaltdı, türk əmirləri, yalnız, həmişə təhlükəli olan sərhəd bölgələrində idarəçilikdə saxlandılar. Mərkəzi hakimiyyətdə və mərkəzi

bölgələrdə hakimiyyət fars bürokratiyasının əlinə keçdi, dövlətin paytaxtı da İsfahan şəhərinə köçürüldü və Azərbaycan dövlətin mərkəzi kimi əhəmiyyətini itirdi. Cənubi Qafqaz ölkələrinin vəziyyəti pisləşdi. 1603-1606-cı illərdə şah qoşunları Naxçıvana artıq bir işğalçı kimi gəlmişdi. (21, s. 81-82).

Nəticə. Aza şəhərinin əsas məhəllələri indiki Yuxarı Aza, Aşağı Aza və Der kəndlərində yaşayış evləri və şəxsi həyatı sahələrin altında qaldığı üçün şəhərin hər yerində arxeoloji qazıntı aparmaq və mədəni təbəqələri tutmaq hələlik mümkün olmamışdır. Mədəni təbəqələrin stratigrafiyası narinqalada və şəhərin cənub-şərqində - "Rus təpəsi" adlanan yerdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı öyrənilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, şəhərin narinqalası üç dəfə, məhəllələri isə iki dəfə dağıntıya məruz qalmışdır. Axırmıncı dağıntı XVI əsrin sonlarında baş vermiş və bundan sonra şəhər bir də özünə gələ bilməmişdir. XVII əsrin əvvəllərindən Aza şəhərinin adı artıq yazılı mənbələrdə xatırlanmır. Bu dövrdən Ordubad şəhəri bölgənin inzibati-mədəni mərkəzi kimi inkişaf etməyə başlayır.

***Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin
İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir.
Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5***

Ədəbiyyat:

1. Vəlixanlı Nailə. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, "Elm və Təhsil", 2016. 476 s.
2. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, "Elm", 1979. 198 s.
3. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века). Баку, «Элм», 1981. 175 с.
4. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран. Баку-Москва, 2000. 175 с.
5. Dostiyev T.M. 2006-2007-ci illərdə Şəmkir şəhər yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar. Şəmkir (arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı), Birinci Respublika Elmi-Praktik Konfransın materialları. Bakı, 2008, s. 31.
6. Məmmədov Rauf. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki. Bakı, "Elm", 1977. 158 s.
7. Ашурбейли С.Б. Топоним Хараба-Гилан. Известия АН Азербайджана, Серия истории, философии и права, 1983 №1, с. 33-40.
8. Хафиз Абру. Зайл-и Джамии ат-Таварих-и Рашиди. Перевод с персидского, предисловие, комментарий, примечания и указатели Э.Р.Талышханова. Баку, «Нафта-Пресс», 2007. 322с.
9. Dostiyev Tarix. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri). Çakı, "Elm və Təhsil", 2016. 199 s.
10. Əkbər N.Nəcəf. Səlcuqlu dövlətləri və Atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaysa çıxmasından XIV əsrə qədər) Bakı, "Qanun", 2010. 755 s.
11. PiriyeV Vaqif. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı, "Müəllim", 2004. 125 s.
12. Nəcəfli T.N. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2012. 603 s.

13. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. ССР. Известия АЗКОМСТАРИСА, выпуск №4, Баку, 1929, с. 93-96
14. Piriyeв Vaqif. Azərbaуsan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, "Nurlan", 2003. 456 s.
15. Гейдаров М.Х. Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв. Баку, «Элм», 1987.
16. Piriyeв Vaqif. Azərbaуsanın tarixi coğrafiyası. Bakı, "Araz", 2002. 152 s.
17. Piriyeв V.Z. Naхçıvan XIII-XIV əsrlərdə. Naхçıvan Muxtar Respublikası. Məqalələr toplusu. Bakı, "Elm", 1999, s. 95-111.
18. Ибрахим Эфенди Печеви. История. Перевод с турецкого языка и примечания академика З.М.Бунятова. Баку, «Элм», 1988. 100 с.
19. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. (Tarixə aləmarayə-Abbasi), II kitab, Fars dilindən çevirən: Şahin fazil. Bakı, "Şərq-Qərb", 2014, 1394 s.
20. Jan Şardən. Parisdən İsfana səyahət (Amsterdam 1711). Fransız dilindən tərcümə Vaqif Aslanovundur. Bakı, "Elm", 1994. 93 s.
21. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Ленинград, Изд-во Ленинградского Государственного Университета, 1949. 383 с.

Summary
Medieval cities of Nakhchivan: Aza

Bahlul Ibrahimli

Azerbaijan National Academy of Sciences of, Institute of Archeology and
Ethnography

Studying the medieval cities of Nakhchivan is one of the main problems of the Azerbaijani archeology. In the entire territory of the Nakhchivan Autonomous Republic, Kharaba Gilan is the sole fortress which has been preserved until the Mongolian period with all its buildings. From the others, some parts have been preserved, based on which it is impossible to recreate the former picture of these once flourishing cities.

One of the heavily ruined medieval cities of Nakhchivan is Aza, located on the banks of the river Gilan, on the site of its confluence with the river Araks. Written sources about the city are very scarce, so to study the history and material culture of the city, the results of archaeological research are the only source. In recent years, archaeological excavations have been carried out on the necropolis, on the citadel and on one of the city quarters. The vast majority of monuments belong to the XIV-XVI centuries, especially during the reign of Karakoyunlu and the early Safavid shahs. Stratigraphy of cultural layers, archaeological materials, especially numismatic and epigraphic finds confirm the information of written sources about the origin (in the early XIII - mid XIV centuries) and the fall (end of the XVI century) of the city.

Key words: Nakhchivan, Ordubad, Aza, city, citadel.

Резюме
Средневековые города Нахчывана: Аза

Бахлул Ибрагимли

Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт Археологии и
Этнографии

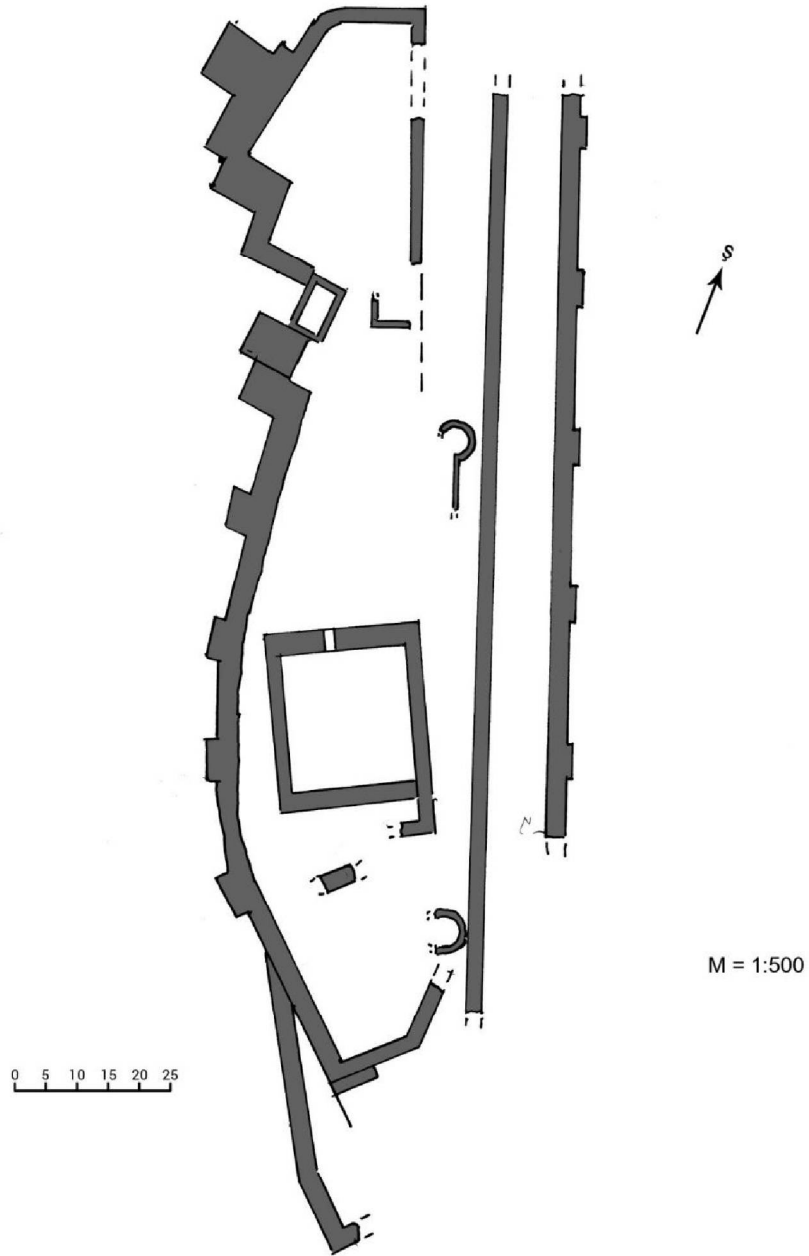
Изучение средневековых городов Нахчывана является одной из основных проблем Азербайджанской археологии. На всей территории Нахчыванской АР сохранилось только городище Хараба Гилан со всеми постройками до монгольского периода. От остальных сохранились отдельные части, на основе которых невозможно воссоздать былую картину этих когда-то расцветающих городов.

Одним из сильно разрушенных средневековых городов Нахчывана является Аза, расположенный на берегах реки Гилан чай, на месте её впадения в реку Аракс. Письменные источники о городе очень скудны, поэтому для изучения истории и материальной культуры города результаты археологических исследований являются единственным источником. Воследние годы археологические раскопки проведены на некрополе, на цитадели и на одном из городских кварталов. Подавляющее большинство памятников относятся к XIV- XVI векам, особенно во время правления Каракоюнлу и ранних сефевидских шахов. Стратиграфия культурных слоев, археологические материалы, особенно нумизматические и эпиграфические находки подтверждают сведения письменных источников о возникновении в начале XIII- середине XIV вв. и падение (конец XVI века) города.

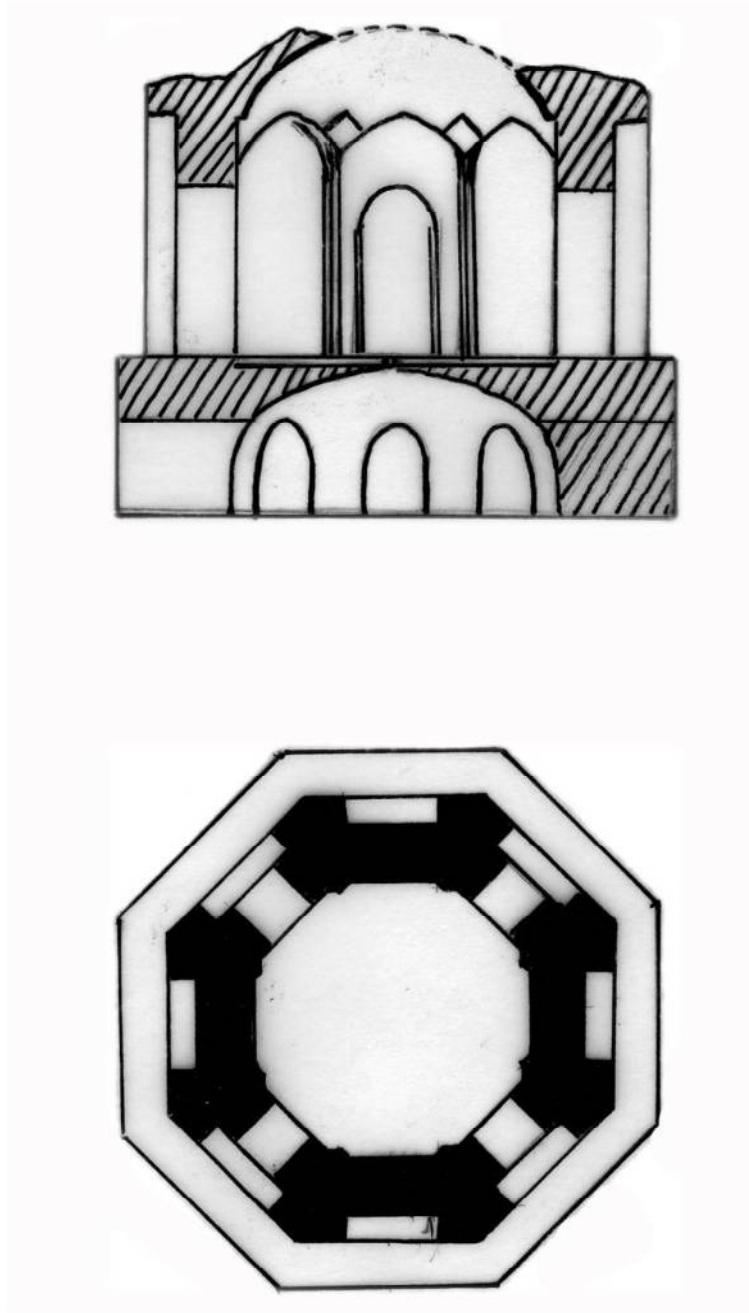
Ключевые слова: Нахчыван, Ордубад, Аза, город, цитадель

Şəkil 1. a) Mardinli artuklularından Nasirəddin Artuk Arslana (1200-1239) aid mis sikkə (1231). b) Beş tağlı Aza körpüsü

Şəkil 2. Aza orta əsr şəhəri nariŋqalasının planı.

Şəkil 3. Der türbəsinin (XIV əsrin sonu – XV əsrin ortaları) planı və kəsiyi.